

A budapesti iskola hozzájárulása az analitikus szociálpszichológiához

Erős Ferenc

„Ha az előbb azt állítottam, hogy ma az egész társadalom neurotikus: nem távoli hasonlatot vagy analógiát akartam mondani” — írja Ferenczi Sándor „Pszichoanalízis és pedagógia” című, 1908-ban megjelent tanulmányában, amely eredetileg előadásként hangzott el a salzburgi pszichoanalitikus kongresszuson (Ferenczi, 1982/a, 49. old.). A pszichoanalízis társadalomtudományi alkalmazása szempontjából különös jelentősége van ennek a mondatnak. Hiszen a pszichoanalízis sok kritikusa szerint (jó- és rosszindulatú kritikusok szerint egyaránt) a freudi elmélet egyik legnagyobb „botrányköve”, hogy az egyéni terápia során szerzett felismeréseket, összefüggéseket, modelleket átviszik — analogikus módon — a társadalomra, a kultúrára, a történelemre stb. Elégge el nem ítéhető módon sutba vágják a szociológia strukturális törvényeit, s hogy a társadalmat úgy képzelik el, mint valamiféle Gulliver-nagyságú páciens, akit egy irtatlan méretű díványon kell „analizálni”. Ez az analogikus értelmezés persze állandóan kísérti gondolkodásunkat, mindennapi nyelvhasználatunkat. Nem véletlenül beszélünk társadalmi *organizmusról*, *beteg társadalomról*, társadalmi *patológiáról*, a társadalmi bajok *orvoslásáról* stb. A társadalom eme „orvosi szemléletéért” a pszichoanalízis nyil-vánvalóan felelős, elvégre övele jelent meg a huszadik század szellemi horizontján a „betegség” mint a kultúra egyik alapvető problémája. Felelős nemcsak vul-garizátorainak reflektálatlan gondolkodása, hanem a „klasszikusoknál” is gyakran fellelhető bizonytalan szóhasználat, fogalmi tisztázatlanságok miatt is.

Valójában azonban az orvosi, vagy társadalomterapeutikus szemlélet nem a pszichoanalízis találmánya — és lényege szerint idegen tőle. Voltaképpen az antidemokratikus, tekintélyelvű vagy totalitáriánus rendszerek — és ezek politikai ideológiái — azok, amelyek a társadalmat egyetlen kollektív páciensnek képzelik el, s ezek azok, amelyek a „mindentudó” doktor szerepéből kívánják megfigyelni, megváltoztatni, megreformálni, felemelni, megnemesíteni, átalakítani, mozgósítani, megismerni tudattalanját, kiszedni titkait, s akár megsemmisíteni benne, ami megsemmisítésre ítéltetett.

Mindannyian jól ismerjük a „terápiás” indíttatású társadalom jobbitó (gyógyító) utópiák gyakorlati megvalósítására tett kísérletek következményeit. Valószínű, hogy a pszichoanalízis egyes liberális kritikusai — például Kari Popper és Polányi Mihály — is ezt az analogikus társadalomértelmezést tulajdonítják Freudnak és követőinek, amikor a „nyílt társadalom” ellenségei közé sorolják őket, mint Popper, aki szerint a pszichoanalízis és a marxizmus közötti rokonság lényege, hogy mindkét tan a kizárólagos igazság birtokosának tünteti fel magát, az ellenfeleiket pedig mindketten azzal söprik le, hogy azok — osztálykorlátaik-nál vagy neurotikus ellenállásaiknál fogva — még nem képesek az igazság befogadá-

sára — tehát: a szó valódi vagy átvitt értelmében még „betegek” (Popper, 1945). Vagy, mint Polányi, aki *Personal knowledge* (Személyes tudás) című könyvében (Polányi, 1958) a pszichoanalitikus technikát a totális rendszerek állandó gyanakvásával hozza összefüggésbe. Mindenki gyanús, hiszen nem lehet tudni, hogy a „lelke mélyén” ki mit gondol, vagy mit *szándékozik* cselekedni. Ezért a totális diktatúra arra törekszik, hogy polgárainak legtitkosabb, legbensőbb gondolatait, érzéseit, vágyait is megismerje és ellenőrizze őket.

Külön tanulmány tárgya lehetne, hogy a pszichoanalízis eme karikatúrája miként hatolt be a közvéleménybe és a filozófiai reflexióba egyaránt. Bizonyára szerepet játszott ebben a pszichoanalitikus mozgalom zártsága és a lélekelemzés nyelvének ezoterikussága is. Mindenesetre a pszichoanalízis torzképét igen különféle elméletek és ideológiák konzerválták, de fenntartásában elsősorban az az államideológia érdekelt, amely a társadalom jobbító doktorának szerepét nem szívesen adná át másnak, még akkor sem, ha már a pusztá „tüneti kezelésre” sem képes.

De nézzük meg, mit is jelent közelebről az, hogy a társadalom maga neurotikus, mégpedig nem pusztán átvitt értelemben. Persze, nem könnyű kikerülni az analógiák hatása alól; az előbb magam is analógiákkal éltem a dolgok kissé leegyszerűsítő megvilágítása céljából. Folytassuk azonban Ferenczi idézett gondolatát: „És nem költészeti trópus, hanem komoly meggyőződésem az is, hogy a társadalom e betegségének orvossága nem lehet más, mint a leplezetlen belátás az ember igazi és teljes egyéniségébe, főleg az öntudatlan lelki élet ma már nem hozzáférhetetlen műhelyébe; óvószere pedig: a belátásra, célszerűsége és nem dogmákra alapított, illetve alapítandó pedagógia” (Ferenczi, 1982/a, 49. old.).

Hogyan is értelmezzük tehát azt a kijelentést, hogy a társadalom maga neurotikus? Mindenekelőtt azt, hogy *egyének* szenvednek a társadalomban, a társadalomtól, az egyéneknek okoz elviselhetetlen kínokat. Nem azért és annyiban beteg, amiért és amennyiben nem felel meg egy egészséges vagy tökéletes társadalomról alkotott ideának, hanem azért, mert *saját* feladatának nem tud megfelelni, vagyis nem képes arra, hogy egyensúlyt, bármily kényes, folytonosan korrigálandó egyensúlyt hozzon létre az együttélés szempontjából nélkülözhetetlen ösztönlemondás — szabadságkorlátozás és az egyén boldogsága szempontjából nélkülözhetetlen ösztönkielégítés — szabad önérvényesítés, önmegvalósítás között.

Ferenczi első világháború előtti írásaiban — amelyek közül a már idézett „Pszichoanalízis és pedagógia”, továbbá az 1913-as, „A pszichoanalízisről és annak jogi és társadalmi jelentőségéről” (Ferenczi, 1982/b) a legfontosabbak közé tartozik — számos tünetét mutatja be a társadalom eme neurózisának. „Értelmetlenné és tartalmatlanná vált vallásos babonákhoz és ceremóniákhoz való görcsös ragaszkodás, idejüket múlt társadalmi berendezkedések tunya konzerválása, az emberiség túlzott halálfélelme, hipochondriás hajlandósága; mi egyebek ezek, mint a nép pszichéjének neurotikus állapotai, néplélektani értelemben vett hisztériás tünetek...” (Ferenczi, 1982/a, 46. old.). „A pszichoanalízisről és annak jogi és társadalmi jelentőségéről” szóló dolgozatában a társadalom neurózisát az egyén neurózisával állítja párhuzamba, így például: a vallásos fanatizmus „az egyes ember betegesen kényszerű ceremóniájának” felel meg, „a háborúk és zendülések paro-xizmusa” nem egyéb, mint „a felhalmozódott primitív ösztönök feszültségének hisztérikus kisülése”, „a különféle álbölcsek szofisztikus rendszereinek sokszor tűzként terjedő ragályát a társadalom tébolyodottságának, paranoiájának lehetne nevezni”, „egyes néptribunusok demagogikus sikere” visszavezethető „a gyermekes alázatosságra szoktatott szűkülő tudatú nép hipnotizált állapotára”, „a kapitalizmus túltengése” pedig „bizonyos erotikus ösztönrészetek elfojtásával”,

különösen „a tisztasági kényszer túlságba vitelével” függhet össze Ferenczi szerint (Ferenczi, 1982/b, 172-173. old.).

Az ilyenfajta párhuzamoknak persze akkor van igazán értelmük, ha nem rekednek meg azon a felszínen, ahol analogikus gondolkodásunk számára „minden mindennel összefügg”, vagy ahol kollektív ősképek, egykor volt közös traumák árnyékának és lecsapódásának tetszenek az egyén és társadalom viszonyának patológikus állapotai. Ferenczi korai írásainak legnagyobb újdonsága és eredetisége, talán a mesterhez, Freudhoz képest is abban van, hogy nyíltan megfogalmazta — már akkoriban is a pszichoanalitikus diskurzus hagyományos kereteit feszegetve — a tan következetes végiggondolásának lehetséges társadalomkritikai következményeit. Ritka luciditás és racionalizmus jellemzi ezeket a Ferenczi-írásokat, amelyeket az analitikus szociálpszichológia megalapozásának kell tekintenünk.

Mit jelent az, hogy „analitikus szociálpszichológia”? Mindenekelőtt egy radikális pszichologizmust, amelynek mottója Ferenczi 1913-as megfogalmazása lehetne: „egy magasabb, általános szempontból nézve tehát úgy a társadalmi, mint a jogtudomány alkalmazott lélektan” (Ferenczi, 1982/b, 158. old.), vagy Freud sokkal későbbi szavai: „a szociológia [...] mely az embereknek a társadalomban való magatartását tárgyalja, nem lehet más, mint alkalmazott lélektan” (Freud, 1943, 213. old.). Tény, hogy a pszichoanalitikusok a különféle társadalomtudományokat előszeretettel fokozták le „alkalmazott lélektanná”, ez azonban, bár súlyos departamentális érdekeket sért, s jogos ellenérzésekre ad okot, nem válik feltétlenül e tudományok kárára. A radikális pszichologizmus, ahogyan ez Ferenczinél, illetve Freudnál is megjelenik, egy radikális — és a modern társadalomelmélet szempontjából termékenynek bizonyuló — nézőpontváltás, amelynek lényege, hogy a társadalmat, s főként annak intézményrendszereit azok „lelki végpontja” (*Seelenende*) felől szemlélik. Az analitikus szociálpszichológiától idegen a *societas* mint olyan fogalma, számára nincs is társadalom önmagában, hanem inkább csak valamiféle „szociális mátrix”, amelyben az egyén kényszerű alkalmazkodása, szocializációja végbemegy. A szociális mátrixban a kultúra általánosabb törvényszerűségei szétválaszthatatlanul összefonódnak az egyénben és annak mikrokozmoszában lezajló lelki folyamatokkal.

Az a fogalom, amely ennek az analitikus szociálpszichológiának a központi fogalma, nem más, mint az elfojtás, a *kényszer*, mégpedig a fölösleges vagy szükségtelen (*unnötig*) kényszer. „Fölösleges” annyiban, amennyiben nem csupán a társadalmi együttéléshez elkerülhetetlen ösztönlemondás minimumát kényszeríti ki, hanem az emberek betagozódását, alattvalói státuszba rögzítését, az emberi méltóságtól és autonómiától való megfosztásukat célozza. Vagy másképpen kifejezve: nem kölcsönös megegyezésen, „társadalmi szerződésen” alapul. A kényszer „társadalmi”, amennyiben a társadalom, pontosabban annak különvált és fölélyezett intézményei (például a pedagógia vagy a büntetőjog) képviselik, de egyszersemind lelki is, hiszen semmiféle kényszer nem lehet igazán és tartósan hatékony, ha valamilyen módon ne igényelnék az egyének, fokozatosan belső kényszerre téve azt, ami eredetileg külső kényszerként vagy korlátként állt fenn. Ez a gondolat bukkan fel Norbert Elias monumentális kultúraelméleti munkájában is: a civilizáció története nem egyéb, mint a külső kényszerek fokozatos belsővé válásának története (Elias, 1987). A „fölösleges kényszernek” alávetett ember azután — éppen neurózisánál fogva — újabb és újabb olyan formákat, intézményeket stb. hoz létre, amelyek a kényszert reprodukálják és földön-égen perpetuálják.

Éppen ezért a szó igazi értelmében vett felszabadulás csakis *belső* felszabadulás lehet: „A szükségtelen belső kényszertől való felszabadulás lenne az első

forradalom, amely az emberiségnek igazi megkönnyebülést hozna, míg a politikai forradalmak csak azt érik el, hogy a külső hatalmak, vagyis a kényszerítő eszközök az egyik kézből a másikba mennek át, vagy az elnyomottak száma növekszik, illetve csökken. Csakis az így felszabadított emberek lesznek képesek arra, hogy radikális változást idézzenek elő a pedagógiában, és ily módon elejét vegyék annak, hogy hasonló állapotok ismét előfordulhassanak” — írja Ferenczi, „A pszichoanalízis és pedagógia” magyar változatából kimaradt szövegrészben (Ferenczi, 1978,66. old.).

Ferenczi korai írásait egyfajta józan, racionális, *aufklärerista* szellem hatja át. Elegendő, ha csak „A pszichoanalízisről és annak jogi és társadalmi jelentőségéről” szóló írásból idézünk ismét egy passzust: „Kell hogy legyen az anarchizmus és a kommunizmus között, [...] egy józan *individuálszocialisztikus* irány, mely a társadalom érdeke mellett az *egyén* boldogságát is részesíti gondjaiban, a kitérősekhez vezető társadalmi elfojtás helyett a vad ösztönök energiájának értékesítését, átszellemesítését alkalmazza, és ezzel a fejlődésnek paroxizmusoktól, revolúcióktól és reakcióktól mentesebb, nyugodtabb és egészségesebb menetét biztosítja” (Ferenczi, 1982/b 173. old.). Vagy. „Ma a legvadabb szocialista vezér is újra csak rabszolgát nevel gyermekéből, ha családja körében a szabadságról fennen hirdetett elvek helyett zsarnoki önkényuralom gyakorol és környezetét tekin-télyimádáshoz szoktatja” (uo.).

Ferenczi „individuál-szocialisztikus” irányával szemben (1913-ban írta a fent idézett cikket) az események egészen másként alakultak. A világháború, az őszirózsás forradalom, a kommün és a fehérterror gyorsan pergő eseményei keserű rezignációt váltottak ki belőle. Mint egy 1918-ban Freudhoz írt levelében megállapítja: „A mi régi politikai világunknak, többek közt a Globus Hungaricus-nak a kezdődő összeomlása nagyon érzékenyen sebz meg narcizmusunkat. Jó, hogy az embernek a magyar mellett van még egy zsidó és egy pszichoanalitikus énje is, amelyet ezek az események érintetlenül hagynak” (idézi Erős—Giampieri, 1987).

A világ első pszichoanalízis-professzora, aki a kommün idején kapott katedrát (de kinevezését még a Károlyi-kormány kezdeményezte, tekintettel az egyetemi diákság körében meglévő népszerűségére, amelyet galileista, polgári radikális kapcsolatainak és értékeinek volt köszönhető), nos, Ferenczi 1922-ben újra leszögezi, hogy „a pszichoanalízis nem kötötte magát sem filozófiai, sem politikai dogmákhoz, hanem úgy a bölcséleti felfogásokat, mint a politikai megnyilvánulásokat az ember lelki természetrajzának megnyilvánulásaként értelmezte”, s hitet tesz ismét az „individuál-szocializmus” mellett, amely „az egyének természetadta különbségét, függetlenségi és boldogulási törekvéseit legalább úgy fogja méltányolni, mint a közös együttélés miatt mellőzhetetlen, bár nehezen elviselhető organizációt” (Ferenczi, 1922, 554. old.).

Az analitikus szociálpszichológia további kidolgozása azonban már nem Ferenczi műve volt. Azt a szálát, amelyet Ferenczi a világháború előtt vett fel, legelsősorban maga Freud folytatta, akinek alapvető kultúrelméleti és kultúrkritikai munkái 1920 után jelentek meg sorra, kezdve *A tömegpszichológia és én-analízissel*, folytatva a *Rossz közérzet... -tel, az Egy illúzió jövőjével*, és végül a *Mózessel*. Ezekben a művekben sorra megtaláljuk azoknak a problémáknak a részletes kibontását, amelyeket Ferenczi vetett fel korai írásaiban: a tömegindulatok, a tömeges szuggesztió, a vakhit, a dogmatizmus elemzését, a tekintély és a vezérszerep kérdését, a vallás- és valláspótlékszerű ideológiák kényszerneurotikus vonásainak hangsúlyozását, s egyáltalán, magának az egyén és a közösség viszonya patológikus sajátosságainak további taglalását, mindazt, amit Ferenczi már 1908-as írásában a „rossz közérzet” okaiként sorolt fel. Freud állapotrajzában természetesen külön hangsúlyt adott

a különféle totalitárius rendszerek megjelenése Európában: a bolsevizmus Oroszországban, a fasizmus Olaszországban, majd a nemzeti szocializmus Németországban.

Ebben a — politikailag és társadalmilag rendkívül megosztott és feszült légkörben — léptek fel azok a törekvések, amelyek tételesen is célul tűzték ki a pszichoanalitikus szociálpszichológia kidolgozását. Ennek bemutatása természetesen egy másik tanulmány tárgya lehetne. Itt csak utalok Erich Fromm 1932-es tanulmányára („Egy analitikus szociálpszichológia feladata és módszerei”, Fromm, 1932), vagy Wilhelm Reich híres könyvére, *A fasizmus tömegpszichológiájára* (Reich, 1938). Lényeges hangsúlyozni azonban, hogy ez az újonnan meghirdetett analitikus szociálpszichológia többé-kevésbé elhagyta azt a polgári liberális talajt, amelyen Ferenczi vagy Freud szociálpszichológiai elgondolásai megfogantak. A pszichoanalitikus szociálpszichológia eme újabb nemzedéke számára az alapvető viszonyítási pont a marxizmus társadalomelmélete lett, s ez az adott ideológiai konstellációban súlyos önkorlátozásokkal járt. Egyesek, mint például Wilhelm Reich, göröcsös erőfeszítéseket tettek arra, hogy bebizonyítsák: a pszichoanalízis társadalmi kiterjesztése nem ellentétes a marxizmus — pontosabban, a dialektikus és a történelmi materializmus — elveivel. A harmincas évek európai baloldalának útkeresésében azonban az analitikus szociálpszichológiának e freud-marxista formája ígért egy lehetőséget a kor legizgatóbb és legzavaróbb jelenségének, a fasizmusnak a megértésére. Nincs módunk itt arra, hogy foglalkozzunk a reichi és frommi fasizmus-értelmezés méltatásával és kritikájával. Tény azonban, hogy az analitikus és ezen túlmenően a modern empirikus szociálpszichológia nekik köszönheti az autoritarianizmus egész problémakörének kidolgozását. Az eszmetörténeti szálat tehát egészen vázlatosan így írhatnánk le: Ferenczi társadalomkritikai írásai — Freud kultúraelmélete — az analitikus szociálpszichológia fasizmus-értelmezése.

Ferenczi azonban — bármennyire revelatív erejűek is korai írásai — csupán ötleteket adott, a részletes és szisztematikus kidolgozással adós maradt. Hogy ez miért volt így, arra talán a Ferenczi-Freud viszony rekonstruktív elemzése adhatna választ, s erre levelezésük közelálló megjelentetése bizonyára módot fog adni. Tény, hogy Ferenczi 1919 után már csak nagyon kevésbé foglalkozott társadalmi kérdésekkel. De nem mondhatjuk, hogy nem foglalkozott volna a realitással — csak éppen a nemiség és annak fejlődése, illetve regressziója szempontjából. A *Katasztrófák a nemi működés fejlődésében* (Ferenczi, 1929) sok szempontból folytatása és kiegészítése az első világháború előtt írt munkáknak. Felállít egy voltaképpen természetfilozófiai hipotézist, kidolgoz egy sajátos biopszichológiát, amely ezúttal a természetet vizsgálja, annak „lelki végpontjáró”. Itt elkerülhetetlenül felvetődik a kapcsolat Ferenczi elgondolásai és Wilhelm Reich genitalitás-elmélete között. Egyébként Wilhelm Reich is sok szempontból hasonló utat járt be, mint Ferenczi: a társadalmi problémák tanulmányozásáról természetfilozófiára váltott át, ám a megközelítés logikája hasonló maradt.

De Ferenczi hatása a harmincas évek analitikus szociálpszichológiájára más összefüggésben is figyelemre méltó. Az a gondolkodó, aki Ferenczi tanait egész munkásságában integrálni tudta, Erich Fromm volt, korai cikkeitől időskori főművéig, *Az emberi destruktivitás autonómiájáig* (Fromm, 1973). Ennek a hatásnak csak két mozzanatára szeretnék befejezésül röviden kitérni. Fromm számára Ferenczi — a szeretetre és megértésre épülő aktív technika kidolgozójaként — Freud ellenpontja lett, egyfajta „antihős”, a pszichoanalitikus mozgalom antidemokratikus tendenciáival szemben a nagy pozitív ellenpélda, aki olykor az áldozat és a mártír erkölcsi nagyságára emeltetik. A pszichoanalitikus mozgalom társa-

dalmi meghatározottságáról szóló írásában (Fromm, 1935) részletesen méltatja Ferenczi technikai újításait, majd a következőket írja: „Ferenczi korai halála életének tragikus befejezése volt. A Freuddal való szakítás félelmétől egyfelől, másfelől attól a felismeréstől hajtva, hogy egy a freuditól eltérő technikát dolgozzon ki, nem volt meg a belső ereje ahhoz, hogy az utat végigjárja. Freuddal való ellentéte azonban lényegi: egy humánus, emberbarát, a páciens boldogságát feltétlenül igenlő magatartás és egy apaközpontú-autoriter, a mélyben emberellenes »tole-rancia« ellentéte.” (135. old.) Nem érzem magam illetékesnek arra, hogy eldöntsem: jogosult-e Frommnak ez a mármár mitikus magasságokba emelt szembeállítása. Kétségtelen azonban, hogy Frommnak az anya jogú társadalomról, a tekintélyről, a szabadságról és a szeretetről szóló eszme-futtatásai szinte mindenütt Ferenczi alapvető hatását tükrözik. Itt kell megemlítenünk, hogy Fromm volt az, aki 1958-ban egy nevezetes cikkben („Pszichoanalízis: Tudomány vagy párt-vonal”) (Fromm, 1958) megvédi — akkoriban tudomásom szerint szinte egyedül — Ferenczi Jones vádjai alól, aki, mint ismeretes, Freud-életrajzában Ferenczi elmebeteggé nyilvánítja. Fromm — mint a tübingeni Fromm-archívumban nemrégiben talált dokumentumok tanúsítják — egész kis nyomozást indított a „Ferenczi-ügyben”, tanúként hívta azokat az amerikai analitikusokat, akik életének utolsó szakaszában Ferenczihez jártak Budapesten (Erős, 1989).

Ferenczi „rehabilitáló” cikkében Fromm „a történelem sztálinista típusú újírásának”, „karaktergyilkosságnak” nevezi Jones eljárását. Manapság, amikor a sztálinista típusú „újírások” helyett a történelmi igazság feltárása a legfontosabb feladat, a pszichoanalízis valódi történetének megírásában nem mellőzhető Ferenczi szerepe sem. Szerepének fontosságát csak most kezdjük felismerni — nem csupán a pszichoanalízis, hanem a többi humán tudomány számára is.

Irodalom

Elias, Norbert (1987): *A civilizáció története*. Budapest, Gondolat.

Erős Ferenc (1989): Fromm, Ferenczi and „The Stalinist Rewriting of History”. in: *Eighth European Cheiron Conference*, University of Göteborg. 80-87.

Erős Ferenc — Giampieri, Patrizia (1987): Hungarian Psychoanalysis Between the Two Revolutions. A budapesti pszichoanalitikus konferencián tartott előadás kézírata, megjelenés alatt francia nyelven a *Revue Française de Psychanalyse*-ben.

Ferenczi Sándor (1922): Pszichoanalízis és társadalompolitika. *Nyugat*, 554-555. old.

Ferenczi Sándor (1929): *Katasztrófák a nemi működés fejlődésében*. Budapest, Pantheon.

Ferenczi Sándor (1978): Psychoanalyse und Pädagogik. in: Helmut Dahmer (szerk.), Sándor Ferenczi: *Zur Erkenntnis des Unbewussten und andere Schriften zur Psychoanalyse*. München, Kindler Verlag.

Ferenczi Sándor (1982/a): Pszichoanalízis és pedagógia, in: *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében*. Válogatás Ferenczi Sándor tanulmányaiból. Összeállította stb. Linczenyi Adorján. Budapest, Magvető. 41-49. old.

Ferenczi Sándor (1982/b): A pszichoanalízisről és annak jogi és társadalmi jelentőségéről, *la: Lelki problémák...* 158-174. old.

Freud, Sigmund (1943): *A lélekelemzés legújabb eredményei*. Debrecen, Ampeles könyvek.

- Fromm, Erich** (1932): Über Methode und Aufgabe einer analytischen Sozialpsychologie. *Zeitschrift für Sozialforschung*, 1,28-54.
- Fromm, Erich** (1935): Die gesellschaftliche Bedingtheit der psychoanalytischen Therapie. *Zeitschrift für Sozialforschung*, 4,365-397.
- Fromm, Erich** (1958): Psychoanalysis: Science or Party Line? *Saturday Review* 41,11-13.
- Fromm, Erich** (1973): *The Anatomy of Human Destructiveness*. New York, Holt, Rinehart and Winston.
- Polányi, Michael** (1958): *Personal Knowledge. Toward a Post-Critical Philosophy*. Chicago.
- Popper, Kari** (1945): *The Open Society and its Enemies*. London, Routledge and Kegan Paul.
- Reich, Wilhelm** (1933): *Massenpsychologie des Faschismus*. Kopenhagená — Prága — Zürich, Verlag für Sexualpolitik.

Erős Ferenc
MTA Pszichológiai Intézete
1394 Budapest
Lenin krt. 67.